

5. Екстремальна психологія: [підручник] / Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.; [за заг. ред. проф. О. В. Тімченка]. – Х.: УЦ-ЗУ, 2007. – 502 с.

6. Колодзин Б. Как жить после психической травмы / Колодзин Б. – М.: Москва, 1992. – 95 с.

7. Кризисные события и психологические проблемы человека / [под. ред. Л. А. Пергаменщика]. – Мн.: НИО, 1997. – 207 с.

8. Freud S. Histerie und Angst, Studienausgabe B.6. Fischer Verlag, Frankfurt am Mein, 1971, s. 359.

9. Freud S. The defence nearo-psychoses / Freud S. // The collected Papers: in 10 v. — N. Y.: Collier Books, 1963. — v.2. — P. 67–81.

УДК 159.9:343.95

Землянська О. В., д. психол. н., професор, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЩОДО ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИНУ

Правові уявлення особистості є структурними складовими індивідуальної правової свідомості. У них відбиваються взаємини людей і їх поведінка, регульовані нормами права.

Ключові слова: правосвідомість, правові вистави, детермінація злочину.

Правовые представления личности являются структурными составляющими индивидуального правового сознания. В них отражаются взаимоотношения людей и их поведение, регулируемые нормами права.

Ключевые слова: правосознание, правовые представления, детерминация преступления.

Постановка проблеми. Кризисні явища у соціальній та економічній сферах України, ослаблення ролі держави в управлінні суспільно-політичними процесами, правовий нігілізм, руйнування старих моральних устоїв та відсутність чітких нових орієнтирів та ін. сприяли зростанню злочинності і появі ряду феноменів. Тому дослідження особистості як суб'єкта правосвідомості, законослухняної або протиправної поведінки є дуже актуальним. Процес детермінації злочинності уявляє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але й функціональних, зв'язків станів та ін.

Функціональна залежність відображає об'єктивну відповідність, паралелізм у співіснуванні та мінливості двох факторів, які можуть залежати від третього фактору. Наприклад, розширення безробіття у регіоні водночас породжує й ріст числа крадіжок в ім'я задоволення необхідних потреб та зниження споживчого попиту.

Зв'язок станів характеризується тим, що один стан якого-небудь явища в даний момент при певних умовах необхідно визначає стан цього ж явища в інший момент. Наприклад, злочинність в місті, в якому висока питома вага неповнолітніх, за умови низької ефективності боротьби з нею здатна надалі стати такою, в якій буде висока питома вага рецидивної злочинності.

Нас інтересує детермінація, що обумовлена дією об'єктивних та суб'єктивних чинників і як вона відбивається у індивідуальній правовій свідомості, структурною складовою якої є правові уявлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомо, що в картині світу кожної людини існують власні, «наївні» теорії особистості інших людей, які вибудовуються протягом життя на підставі уявних причинно-наслідкових зв'язків, як їх бачить суб'єкт (Шмельов О. Г., 2002). В загальному вигляді, така «теорія особистості» складається із слабко пов'язаних між собою тверджень про найбільш значущі особистісні риси, які обумовлюють ту чи іншу поведінку, причому такі твердження в основному недостатньо логічно обґрунтовані та мають суперечливий характер. В дослідженнях В. Мішела (1968, 1977) показано, що теорії людей про особистість інших в основному виявляються стереотипними та хибними, а причиною мають тенденцію буденної свідомості до штучного перебільшення стабільності та узгодженості різних вчинків в поведінці, заради зручності, «економності» мислення.

Ф. Хайдер (1958) проаналізував закономірності так званої «психології» — наївної логіки психологічних роздумів середньої людини. Буденна свідомість будує судження про причини поведінки інших на основі механічної логіки, вважаючи що можна передбачити поведінку людини, знаючи її яскраві особистісні характеристики, прагнучи спрощення картини світу. Тут присутні процеси стереотипізації та каузальної атрибуції, які докладно розглянуті у фундаментальній праці Х. Хекхаузена (2003) «Мотивація та діяльність».

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на ненауковість, саме такі імпліцитні теорії особистості обумовлюють сприйняття інших та поведінку в ситуаціях взаємодії. Типовим прикладом є таке судження «Якщо він вчинив злочин, значить у нього було погане дитинство». Для розуміння уявлень буденної свідомості щодо причин злочинної поведінки, було проведено дослідження факторів, що на думку опитуваних обумовлюють вчинення злочинів, та факторів, які запобігають вчиненню злочинів.

У відповідях на питання «Чому люди вчиняють злочин?» опитувані вказали загалом 145 причин, а на питання «Чому люди не вчиняють злочин?» було отримано 114 відповідей. Це свідчить на користь того, що в пошуку причин вчинення злочинів опитувані схильні вдаватись до аналізу прикладів із власного досвіду, аналізуючи відомі їм випадки, спираючись на громадську думку тощо, тому кількість та різноманіття відповідей зростають. Щодо чинників, які запобігають вчиненню злочину, тут скоріше слід очікувати «особистісні» відповіді, які описують чому опитуваний сам не вчиняє злочинів, а тому маємо меншу кількість та різноманітність відповідей.

В ході аналізу уявлень опитуваних про основні причини злочинів, була здійснена спроба їх групування за змістовними блоками.

Причини вчинення злочину були поділені на три основні блоки:

1. Внутрішні або суб'єктивні причини (62,8 % відповідей). З них:

— індивідуальні особливості (42,9 %). З них:

- жадібність, корисливість (30,8 %);
- агресивність, злобність, презирство (23,1 %);
- заздрість (15,4 %);
- інші (невпевненість в собі, мстивість, ревнивість, низький інтелект) (30,8 %);

— дефекти моралі та самоконтролю (відсутність моральних принципів, прагнення будь-що добитись свого, для самоствердження, заради слави, з насолоди та для задоволення, небажання стримуватись) (20,9 %);

— психічні та соматичні захворювання або розлади, психотравми (16,5 %);

— дефекти когнітивної сфери (відсутність страху покарання та нерозуміння його невідворотності, нерозуміння сутності злочинів) (8,8 %);

— наркоманія, алкоголізм (4,4 %);

2. Зовнішні (25,5 % відповідей):

— невдоволеність життям через соціальну несправедливість, низький рівень життя в країні (48,6 %);

— деструктивне оточення (погана сім'я, школа, складне дитинство) (18,9 %);

— вплив ЗМІ (буденність злочинів, яку поширюють телебачення та Інтернет, позитивний образ злочинця) (16,2 %);

— погане законодавство, безкарність злочинів (8,2 %);

— оточення не дає можливості розвиватись (недоступність освіти та відпочинку) (8,1 %);

3. Причини, що виправдовують злочин (12,2 % відповідей):

— відсутність іншого виходу, крайня необхідність, шантаж (50,0 %);

— під чужим впливом (релігія, гіпноз, фанатизм) (27,8 %);

— з необережності (22,2 %).

Аналізуючи чинники вчинення злочинів, слід відзначити, що на думку опитуваних переважна більшість їх (63 %) стосуються індивідуально-психологічних особливостей людини (рис. 1.).

Із рисунку видно, що біля 12 % відповідей стосуються швидше не причин, а факторів, які виправдовують вже вчинений злочин. З них половина описує стан крайньої необхідності суб'єкта, обумовлений відсутністю інших варіантів поведінки в обставинах, що склалися. На думку опитуваних такий стан може бути викликаний і впливом інших людей (гіпноз, шантаж, релігія), і обставинами (крайня необхідність, вчинення злочину заради усунення ще більшої небезпеки, або з необережності).

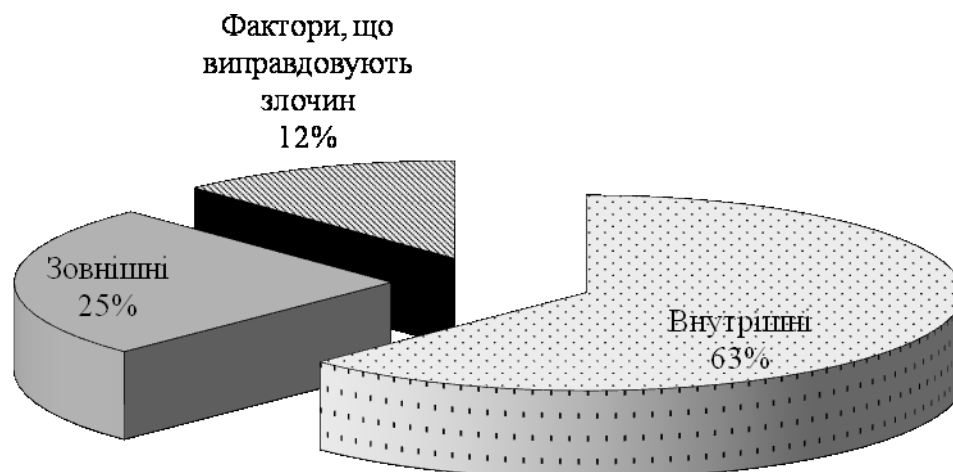

Рис. 1. Уявлення буденної свідомості про чинники вчинення злочинів

На думку опитуваних, такі обставини слід вважати об'єктивними внаслідок непереборності для суб'єкта, однак вони були винесені нами в окрему групу, так як відповіді цієї групи говорять про умови, за яких опитувані можуть визнати вчинення злочину виправданим, або навіть необхідним.

Зовнішні обставини становлять приблизно чверть (25 %) причин вчинення злочинів. Природно, що в цій групі найбільш вагомими є соціально-економічні чинники (48,6 %). Низький рівень життя в країні, соціальна несправедливість на думку опитаних призводять до того, що майбутньому злочинцю вже немає чого втрачати, відсутні шляхи задоволення найпростіших потреб, життя втрачає сенс, тобто він виявляється пасивним заручником ситуації, в якій вчинення злочину необхідно для виживання.

До зовнішніх факторів ми віднесли і фактори сімейного виховання та життя в перші роки, адже злочинець не міг коригувати їх вплив на свою особистість. На долю цієї підгрупи факторів приходить (18,9 %) зовнішніх причин. Цікаво, що деякі опитувані вважають, що схильність до злочинів закладена генетично.

Слід відмітити, що на думку опитаних вплив засобів масової інформації на формування злочинної поведінки приблизно такий же, як і сім'ї (16,2 %). Основною проблемою тут здається навіть не формування ЗМІ позитивного образу злочинця, а створення в масовій свідомості факту буденності злочинів, які подаються в деяких випадках навіть як норма (опитані вказували тут про вбивства із ревнощів та професію кіллера). Опитувані молодшої групи вказували на переважний негативний вплив Інтернету, ніж телебачення.

Невелика частина відповідей в групі зовнішніх причин вчинення злочинів стосується дефектів законодавства (8,2 %) та обмежувального впливу

оточення на розвиток особистості (8,1 %). В першому випадку відповіді торкалися того, що більшість злочинів виявляються безкарними, що провокує повторність їх вчинення, або сприятливих умов для вчинення злочинів, особливо економічних (відповіді на кшталт «Якби я знав дірки в законі, то також крав би»).

Однак опитані в цілому тверезо ставляться до зовнішніх причин, говорячи про те, що хоча об'єктивні обставини мов підштовхують до злочинної поведінки, у людини в будь-якому випадку залишається можливість якось змінити своє життя. Це свідчить про розуміння опитуваними того, що в кінцевому підсумку зовнішні причини переломлюються у внутрішньому плані особистості, яка і приймає остаточне рішення щодо вчинення злочину.

Найбільшу групу причин становлять внутрішні (63 %). На рисунку 2. наведені основні внутрішні чинники вчинення злочинів.

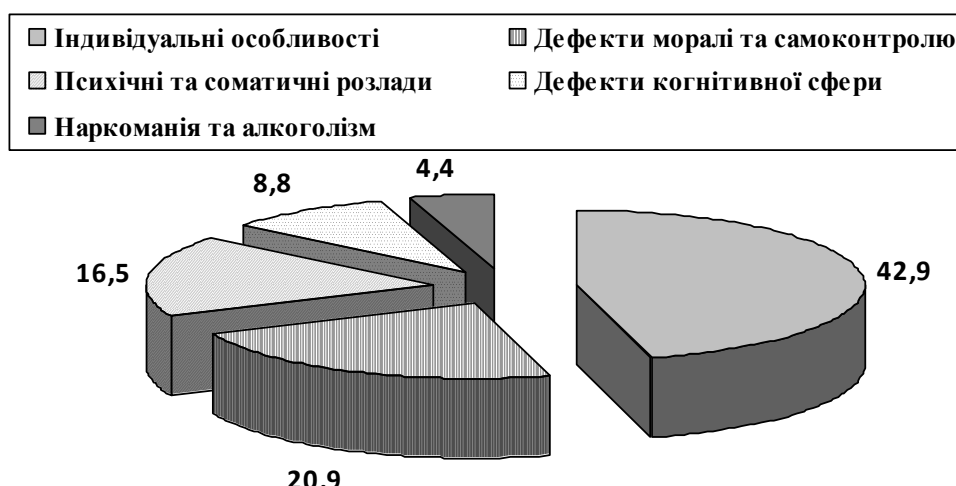

Рис. 2. Уявлення буденної свідомості про внутрішні чинники вчинення злочинів

Привертає увагу, що біля половини з таких причин (42,9 %) були подані у вигляді простих слів (наприклад «жадібність», «корисливість»). Такий перелік фактично являє собою список особистісних рис, які провокують вчинення злочину самі по собі, без урахування інших характеристик особистості та ситуації, і фактично є ядром наївних теорій про особистість злочинців. До таких рис опитувані віднесли: жадібність та корисливість (30,8 %), які обумовлюють прагнення винести максимальну користь із ситуації; агресивність, злобність, презирство (23,1 %), тобто зверхність і протиставлення себе іншим; заздрість (15,4 %). Третина характеристик (30,8 %) значно відрізняються у різних опитуваних, це: невпевненість в собі, мстивість, ревнивість, низький інтелект, лінь та інші. В ході індивідуального спілкування з опитуваними було встановлено, що такі «невід'ємні» характеристики злочинців винесені в основному із книг, фільмів та чужого досвіду.

Біля чверті (20,9 %) внутрішніх причин описують дефекти моралі та самоконтролю злочинців. В основному це несформованість моральних принципів або просте нехтування мораллю, прагнення будь-що досягти власних цілей, дефекти самоконтролю або невміння поводитись в конфлікті, дефекти самоконтролю емоційної сфери (наприклад, «не вміє стримувати агресію») та інші. В даному випадку важко відділити фактори дефектів моралі від недоліків самоконтролю, тому що опитувані в основному не відрізняють причини вчинення злочинів («чому?») від цілей злочинної поведінки («навіщо?»). Наприклад, відповідь «заради задоволення» на рівні причини описує дефект моралі (аморально отримувати задоволення від злочину), а на рівні цілей – дефект самоконтролю (не завжди слід бажати того, чого робити не можна). Також злочини, на думку опитуваних вчиняються заради слави, для самоствердження, для задоволення та розваг.

Гарно структурованою групою внутрішніх причин є психічні захворювання або розлади, які обумовлюють злочин (16,5 %). Опитувані в цілому не конкретизують, які саме захворювання або розлади призводять до вчинення злочинів, обмежуючись відповідями «психічна хвороба». Сюди ж ми віднесли невелику кількість відповідей, які стосуються соматичних хвороб та психотравм. В ході співбесіди опитувані дещо конкретизують свої відповіді щодо даної групи причин. На їх думку, основним «злочинногенним» захворюванням є шизофренія, а психотравми пов'язані із боргами.

Невелику підгрупу причин (8,8 %) становлять дефекти когнітивної сфери. Опитані вказують, що люди не завжди розуміють, що вчиняють саме злочин, або не вчиняли б його, якби знали б про невідворотність покарання.

Остання підгрупа зовнішніх причин – адикції (4,4 %), в основному це наркоманія та алкоголізм. Отримані дані виявляються дещо дивними, адже насправді значно більша кількість злочинів, і особливо насильницьких та спрямованих проти суспільного порядку, вчиняються або в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, або (корисливі злочини) задля добутку коштів для такого сп'яніння. Характерно, що в ході співбесіди виявляється, що опитувані здебільшого забули вказати ці причини, в чому ми схильні бачити вплив механізмів психічного захисту.

З точки зору профілактики злочинності здається цікавим дослідити чинники, які утримують людину від вчинення злочину. Зрозуміло, що узагальнений психологічний портрет такого «не злочинця» в кінцевому підсумку описує адаптивну та гармонійну особистість, однак акцент буде зроблений саме на тих характеристиках, які на думку опитаних утримують людину від злочинної поведінки.

На питання «Чому люди не вчиняють злочинів?» було отримано 114 відповідей, які в основному стосуються особистості людини (80,7 % відповідей). Привертає увагу мала кількість відповідей, що стосуються зовнішніх чинників або ознак ситуацій, в яких злочини не вчиняються (19,3 % відповідей).

Серед зовнішніх чинників опитувані найчастіше вказували гармонійність виховання (40,1 %) та об'єктивно обумовлену відсутність змісту у вчиненні злочинів: гарне оточення, робота, сім'я, загалом є можливість жити, не порушуючи закон (40,1 %).

В частині відповідей (19,8 %) чітко прослідковується вплив захисних механізмів психіки опитуваних. Вони вказують, що «усі хоча б раз в житті вчиняли дрібні злочини» або «просто не потрапляли в ситуацію, в який треба було вчинити злочин».

В найбільш великій групі внутрішніх захисних факторів нами були виділені наступні підгрупи причин:

1. *Гармонійність особистості* (35,9 % відповідей), до якої входять:

— гарна самооцінка, любов до себе, цілісність особистості, віра в свої сили, оптимізм, які спонукають шукати правослухняні виходи із скрутних ситуацій (42,4 %);

— відсутність аномалій особистості та поведінки, адикцій (39,4 %);

— розвинений самоконтроль, наявність вольових якостей (рішимість, сміливість), слабка емоційність (18,1 %).

2. *Сформована правосвідомість* (30,4 % відповідей), а саме:

— розуміння наслідків злочинів у вигляді шкоди та страждань інших, розуміння відповідальності та страх покарання (53,6 %);

— сформованість установок на моральну та правослухняну поведінку, розуміння негуманності злочинів, сформованість вищих регуляторів поведінки у вигляді принципів, совісті та світогляду (46,4 %);

3. *Задоволеність життям, наявність життєвого сенсу* (23,9 % відповідей), про що свідчить:

— відчуття щастя та комфортності умов життя, задоволеність вищих потреб (у спілкуванні, повазі, любові, саморозвитку);

— гарна оцінка найближчого оточення (сім'я, коло друзів, робота);

— усвідомлення того, що людині є що втрачати.

4. *Фактори, які перешкоджають злочинній поведінці* (9,8 % відповідей):

— віра або релігія (релігійні принципи або страх покарання) (66 %);

— хвороба (бажають, але не можуть вчинити злочин), невпевненість в собі (бажають, але бояться процесу вчинення злочину) (34 %).

На рисунку 3. наведені психологічні запобіжники злочинної поведінки.

Аналізуючи наведені на рисунку дані, слід зауважити, що більшість факторів стосуються особливостей суб'єкта. Це в основному:

— адаптивність та гармонійність особистості (35,9 %);

— особливості сфери самосвідомості (30,4 %);

— особливості змістовно-життєвих орієнтацій (29,9 %).

— фактори, які перешкоджають наявним злочинним прагненням (9,8 %).

Привертає увагу той факт, що в даному випадку обсяг суб'єктивних або внутрішніх факторів значно більший, ніж у випадку факторів, які сприяють вчиненню злочинів. На нашу думку це може бути обумовлено двома основними причинами:

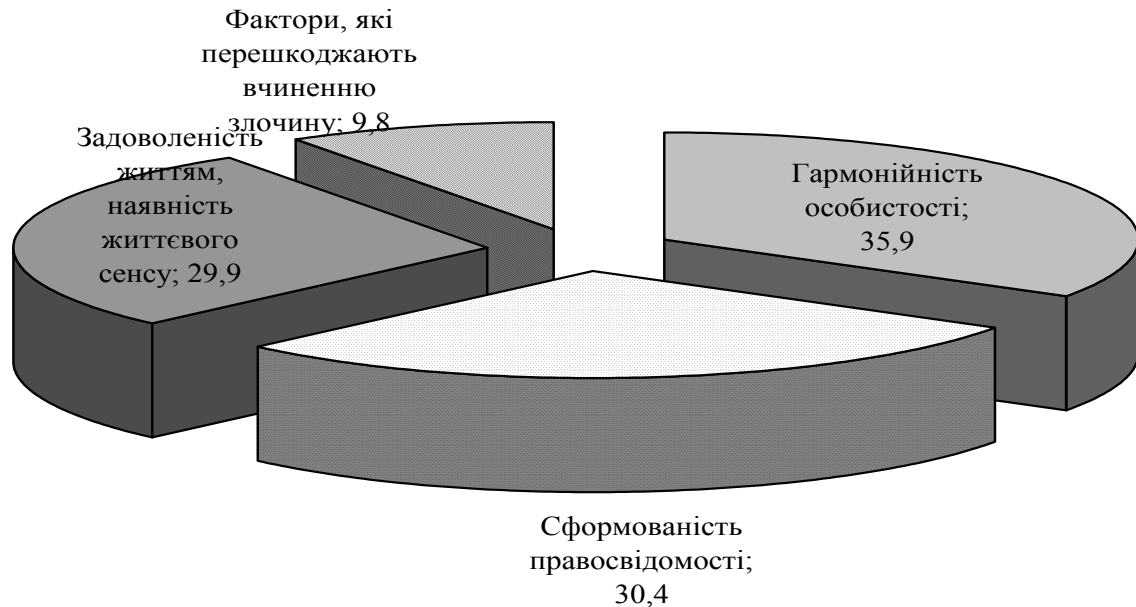

Рис. 3. Уявлення буденної свідомості про чинники, які утримують людину від вчинення злочинів

1. Не сформованістю в масовій свідомості відомостей про чинники – запобіжники злочинів, внаслідок чого опитувані у своїх відповідях могли вдаватися в основному до власних міркувань. Очевидно, що негативний вплив ЗМІ в цьому випадку виявляється в двох аспектах: формування образу буденності злочинів в масовій свідомості, та слабе інформування суспільства про фактори, які запобігають злочинності.

2. Психологічні аспекти відповідей на питання. На нашу думку, оцінка причин «не вчинення» злочинів з позицій порівняння з ідеальною людиною (гармонійною, адаптивною, успішною тощо) призводить до того, що «не вчинення» сприймається опитаними як суб'єктивний успіх, який легше приписати собі (інтернальний локус успіхів), тоді як вчинення злочину – це неуспіх, і опитані схильні шукати причини не тільки всередині людини, а і в обставинах (екстернальний локус невдач).

Корисним здається порівняти уявлення опитаних про людину, яка не вчиняє злочинів, із узагальненими уявленнями про ідеальну та гармонійну особистість в психологічній науці.

В першу чергу тут слід згадати ідеї А. В. Петровського про «сообразність поведінки» по відношенню до ситуації, адаптивність, тобто здатність людини ефективно взаємодіяти з ситуацією. Адаптивність є центральним моментом, який обумовлює ефективність особистості в типових ситуаціях соціальної взаємодії.

Крім того, на його думку, гармонійну людину повинні притягувати ризик, невизначеність успіху, невідоме, і ця надмірна діяльність (надситуаційна активність) визначає неадаптивну поведінку, яка в той же час є двигуном прогресу в будь-якій сфері життя, адже є гнучною та нешаблонною. В. С. Ротенберг та В. В. Аршавський вважали основним видом надситуаційної активності пошукову активність, яка спрямована на задоволення потреб в новій інформації, нових відчуттях та розширенні свого досвіду.

До характеристик гармонійної особистості деякі автори (О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, Е. Фром та ін.) додають креативність, або плідність поведінки. Наприклад, О. М. Леонтьєв вважав, що особистість як спеціальне людське утворення не може бути виведена із пристосувальної діяльності. Гармонія суб'єкта не може базуватись лише на критеріях виживання або адаптивності, і навіть не може обмежитись критеріями «якості життя», тому що в цьому випадку найбільш гармонійною особистістю слід визнати пересічну людину. Вона, як типовий представник нормативної та адаптивної поведінки не схильний до пошукової активності, намагається невизначених та ризикових ситуацій, нового досвіду, будучи спрямованою на збереження стабільно сприятливої ситуації життя, а не на саморозвиток.

Таким чином, науковий підхід до гармонійної особистості та уявлення буденної свідомості значною мірою відрізняються і саме в частині креативності та надситуаційної активності. Жоден з опитуваних не вказав, що запобігають вчиненню злочинів захоплення, творчість, прагнення до нових знань та досвіду. Навпаки, на їх думку ідеальним с точки зору нормативної поведінки виявляється та сама пересічна людина, тоді як протиріччя між деякими рисами гармонійної особистості та оточенням призводять до вчинення злочинів (наприклад «він прагнув навчатись, а держава не дала можливості»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: МГУ, 1972. – 572 с.
2. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии: [избранные труды] / А. В. Петровский. – М.: Педагогика, 1984. – 272 с.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э.; пер. с англ.. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – 672 с.
4. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Хекхаузен Х. // под ред.. Б. В. Величковского; пер. с нем. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 2. – 392 с.
5. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. –

СПб.: Речь, 2002. – 480 с.

6. Heider F. The psychology of interpersonal relations. – N. Y.: Wiley, 1958. – X, 322 p.

7. Mischel W. Personality and assessment. — N. Y.: Wiley, 1968.

8. Mischel W. On the future of personality measurement. – American psychology, 1977, v. 32, no. 4, p. 246–254.

УДК 159.9

Злотніков А. Л., к. психол. н., начальник науково-дослідної лабораторії Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба;

Приходько Д. П., к. психол. н., старший викладач кафедри психології та педагогіки Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПОТРЕБУ В ПІДВИЩЕННІ ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ НАДІЙНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ

У даній роботі відображені основні соціально-психологічні детермінуючі чинники, що визначають необхідність підвищення професійної і функціональної надійності військових фахівців при підготовці до дій у складі миротворчих підрозділів. Визначені інформаційні, операційні, тимчасові, організаційні, професійні і фізіологічні детермінанти професійної і функціональної надійності. Виділені критерії оцінювання надійності по ознаках ціни помилки діяльності військових фахівців.

Ключові слова: професійна надійність, функціональна надійність, соціально-психологічні детермінанти, ціна помилки.

В данной работе отражены основные социально-психологические детерминирующие факторы, определяющие необходимость повышения профессиональной и функциональной надежности военных специалистов при подготовке к действиям в составе миротворческих подразделений. Определены информационные, операционные, временные, организационные, профессиональные и физиологические детерминанты профессиональной и функциональной надежности. Выделены критерии оценивания надежности по признакам цены ошибки деятельности военных специалистов.

Ключевые слова: профессиональная надежность, функциональная надежность, социально-психологические детерминанты, цена ошибки.

Постановка проблеми. Вважаємо, що результати вивчення соціально-психологічних детермінант, які обумовлюють потребу в підвищенні надійності професійної діяльності військовослужбовців, суттєво впливатимуть на відпрацювання методичних рекомендацій щодо підготовки кандидатів для участі у різноманітних миротворчих операціях. Однією з цих проблем є вивчення проблеми професійної та функціональної надійності фахівця для своєчасного прогнозування та попередження різноманітних дезадаптивних нервово-психічних станів, що з високою ймовірністю можуть виникати у складних умовах діяльності.